

ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗЕМЕЛЬ ВОДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Для кожної держави земля є одним з найвагоміших соціально-економічних активів, унікальним за своїми властивостями. Цінність землі, її важливість для розвитку людства в цілому визначили той факт, що вона є предметом правового регулювання в багатьох галузях права. Основне місце серед них відводиться, безумовно, земельному праву.

Статтею 18 Земельного кодексу України (далі – ЗК) зазначено, що до земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови й землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії.

Землі в межах території України відрізняються своїм природним станом, притаманним їм соціально-економічними і виробничими характеристиками, виконують різні функції і характеризуються різним цільовим призначенням. У зв'язку із цим закон здійснює поділ земель України на окремі категорії, які мають

особливий правовий режим. Однією з категорій, визначених ст. 19 ЗК України, є землі водного фонду.

Земельний кодекс України 2001 р. в ст. 58 визначив види (перелік) земель водного фонду країни, який за змістом повністю відповідає ст. 4 Водного кодексу України 1995 р. (далі – ВК). Указаний перелік є вичерпним. До першого виду належать землі, зайняті безпосередньо водними об'єктами, болотами й островами, не зайнятими лісами.

До другого виду земель водного фонду можна віднести землі зайняті: (а) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок і навколо водойм, крім земель, зайнятих лісами; (б) під смуги відведення для гідротехнічних, інших водогосподарських споруд і каналів; (в) береговими смугами водних шляхів.

Окрему групу земель водного фонду складають землі, зайняті гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами й каналами.

Однак виділення земель водного фонду в окрему категорію можна вважати своєрідним досягненням законотворчості й наукової думки. У юридичній науковій літературі давно точились дискусії щодо виокремлення вищевказаних земель у самостійну правову категорію, щоб правозастосовна практика мала систему правових норм, які формують правовий режим земель, що служать інтересам водного господарства й охорони вод [14, с. 89, 90]. У силу своєї складності ця проблема перетворилася на тривалі дискусії. Окремі правознавці не вважали за необхідне вирізняти дані землі як окрему категорію [1, с. 103; 4, с. 149]. Деякі, навпаки, наполягали на цьому, оскільки основне цільове призначення даних земель істотно відрізняється від призначення земель інших категорій [13, с. 86; 9, с. 122].

Особлива заслуга в розглядуваному питанні належить А.М. Турубінеру, який першими його порушив. Правда, він обмежував категорію земель водного фонду лише ділянками під водами (тобто дном) і водогосподарчими спорудженнями й зовсім не включав ділянки берегових смуг, землі, виділені під смуги відведення і берегові смуги водних шляхів, які несуть у собі в першу чергу охоронну функцію земель водного фонду і з урахуванням

свого цільового призначення не можуть бути землями інших категорій [13, с. 23].

Зазначимо, що правові, норми, які визначали правовий режим земель водного фонду, тобто порядок використання й охорони вод і сполучених з ними земель, існували ще в античні часи. У римському праві були розроблені водні й земельні сервітути, якими передбачалося право забору води із сусідньої ділянки, прогін худоби до водою, добування піску та глини на чужій ділянці, що цілком могла бути прибережною. Особливий вид сервітуту – узуфрукт – міг поширюватися й на водойми. Як зауважував І.Б. Новицький, при висиханні ставка сервітутний користувач втрачав право користування його висохлим ложем [10, с. 103-110]. У Давньому Римі визнавалася державна власність на дно й острови, які начебто були продовженням дна.

У юридичних джерелах з римського права не було чіткої відповіді на запитання, чи «переміщується», так би мовити, державна власність зі зміною русла річки. Не виключалося, що при новому осушенні русла й дельтових рукавів прибережні власники поновлювали свої права на дно й дельтові острови. Не залишався без уваги правознавців і землемірів налив ґрунтів на приватних і публічних річках та водой-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

мах. Дореволюційні правники підкреслювали звичаєво-правовий характер регулювання земельних і сполучених з ними водних відносин в античному Римі.

В умовах феодального суспільства простолюдини використовували землю, ліси, води, несучи за це повинності перед знаттю. Оскільки землі, сполучені з водними ресурсами, були найпродуктивніші для сільського господарства, вони становили кращу частину феодальної власності. Особливо важливо це було для країн тодішнього ісламського світу з їх засушливим кліматом, включаючи й територію нинішнього СНД. Але в інших кліматичних умовах у середньовічній Русі також цінувалися ріки й озера, багаті дичиною, рибою. Як відзначають дослідники, ці об'єкти перебували в основному у володінні монастирів [3, с. 136-146].

Хоча в Європі в середні століття вже укладалися договори про вільне плавання ріками, феодальна власність на річковий басейн дозволяла стягувати велике торговельне мито, роблячи свободи, встановлені на користь міст, ілюзорними. У Західній Європі було дуже поширене так зване «берегове право», за яким майно, викинуте на берег при аварії корабля, ставало власністю феодала.

Уже в мануфактурний період капіталізму тодішня, як вважалося, «зразкова країна» Європи Голландія завойовувала сушу біля моря, а іригаційне господарство регламентувалося так званім «дамбовим правом» і обслуговувалося дамбовим оподаткуванням. Навіть ненавмисне ушкодження водозахисних споруджень могло спричинити смертний вирок [8, с. 193].

Із кінця XVIII – до початку XI ст. на Європейському континенті розпочинаються різке зростання промисловості й інтенсивна урбанізація. Розвиток мануфактурної, а потім фабричної промисловості не тільки змінив суспільний лад, а й збільшив антропогенне навантаження на природу. У новому суспільстві ключова роль належала вже не земельній (та іншій природо-ресурсній) власності, а власності на самі підприємства [2, с. 275-278].

Власність буржуазії на природні ресурси спочатку відрізнялася категоричністю формулювань. Наприклад, цивільний Кодекс Наполеона (1804 р.) зазначав, що приватна власність на землю поширюється й на ґрунти, ліси, надра, води й повітряний стовп. Це суперечило інтересам держави й промисловості, що інтенсивно набирала силу, і спричиняло деякі обмеження власника щодо природокористування. Німецьке Цивільне Уложення

(1896 р.), Швейцарський Цивільний кодекс (1907 р.) також обмежували права власника рамками його інтересів. Швейцарський власник, приміром, був змушений дозволяти прокладення по своїй земельній ділянці водопроводу. При досить значній повазі до принципу приватної власності держава закріплювала за собою великі земельні площі. У громадських інтересах землі узбережжя, шляхів сполучення, навігаційних споруджень (маяків, причалів), публічних гаваней і каналів закріплювалися за державою. Зокрема, така ситуація склалася в Канаді відповідно до Акта про Британську Північну Америку (1867 р.) [5, с. 326].

В умовах XI ст. мережа великих європейських водних об'єктів разом із землями вже не могла бути поділена між землевласниками. Європейське законодавство стало поділяти поверхневі водні об'єкти на публічні й приватні. Французький ЦК закріплював у власності держави всі судноплавні і сплавні річки разом із землею під ними в межах найбільш широкого русла. Італійський ЦК (1865 р.) визнавав державними всі ріки, приватними ж залишалися штучні канали. Відповідно до іспанського законодавства річкові води належали державі, джерела, ставки й дощові води – приватному власникові, родовища підземних вод –

особам, які їх виявили [8].

Саме в XI ст. разом із формуванням загальноєвропейського ринку закріплюється свобода судноплавства по річкових та озерних системах, які охоплюють декілька держав. Тому колишні середньовічні перепони були скасовані. У Новий час законодавець уже виявляє деяку турботу про водні ресурси й приводні землі. У Великобританії в 1876 р. було прийнято Закон про запобігання забрудненню рік, який забороняв усі форми останнього, але механізм дії приписів цього Закону виявився недостатньо чітким. Цим пояснюється те, що в Королівстві поверхневі води були сильно забруднені ще у Вікторіанську епоху [8].

Після скасування в Російській імперії кріпосного права у володіння селян були передані далеко не кращі й незручно розташовані землі. Селянам не вистачало водопоїв, соковитих заливних луків, пасовищ, тобто приводних ділянок. Їм доводилося брати їх у користування у дворян на обтяжливих умовах. За дворянами закріпились у власності майже всі ліси, значна частина луків та інших угідь. Перехід від общинної до приватної власності на землю поглибив водогосподарчі проблеми. Понад століття тому (20 травня 1902 р.) були прийняті «Правила про облаштування каналів та інших водопро-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

відних споруджень на чужих землях для осушувальних, зрошувальних і обводнювальних цілей», які ввійшли окремим законом до Статуту сільського господарства, але швидко виявилася їх недосконалість. Коригування цих Правил, як і дискусії про них, тривали до 1917 р. Як відзначали земства, їх основним недоліком була залежність меліоративних робіт від приватних землевласників. Закон не відповідав повною мірою на питання, як бути у випадку незгоди хазяїна ділянки для проведення ключового каналу. Відповідь на нього була непряма: передбачалося створення особливих змішаних губернських і повітових комісій, на які покладалося б обговорення ініціатив з меліорації й умов примусового відводу чужих земель та угідь. Однак відчуження майна власника мало б наслідком збільшення вартості робіт, а їх організатори воліли втримуватися від застосування цього права. Тому роботи з осушення, зрошування й обводнювання залежали від короткозорого свавілля власників земель. Оскільки нарізка хуторів відбувалася в основному за течією рік, при наступному плануванні випрямлення русла заперечення хуторян були серйозною перешкодою.

Перебудова українського суспільства мала за мету не тіль-

ки усупільнення природних багатств країни, а й їх одержавлення. Необхідна для індустріального розвитку СРСР штучна трансформація водної системи і взагалі екосистеми країни вимагали нових правових режимів та оцінок. Насамперед для «приборкання природи», зокрема, її водної стихії, потрібна була виняткова державна власність на природні ресурси. Це сполучалося з безкоштовним, даровим характером використання землі, вод, лісів і т.д. Плата за водокористування була встановлена лише в 70-ті роки ХХ ст. [14, с. 305-308], а про плату саме за землі водного фонду не йшлося взагалі. Збереження режиму безкоштовного використання природних ресурсів обмежувало фінансування природоохоронних заходів і сприяло неощадливому ставленню до їх споживних властивостей.

Під час становлення Радянської влади було проголошено скасування будь-якої власності на землю, надра, ліси, інші природні об'єкти, що закріплювалось у декретах «Про землю» (1917 р.) і «Про соціалізацію землі» (1918 р.) Підґрунтям земельних і водних правовідносин остаточно стає націоналізація землі, води, інших природних ресурсів, на якому базувалися інститути землекористування й водокористування. Своєрідність і

певна цілісність земельних і пов'язаних з ними водних правовідносин визнавалися тоді законодавством союзних республік. У силу нерозривного зв'язку земельних і водних правовідносин в умовах засушливого клімату Туркестану й перезволоженого полісся Білоруської РСР були розроблені і прийняті Водномеліоративний кодекс Білоруської РСР (1928 р.), Земельно-водні кодекси Туркменської й Узбекицької РСР (1929 р.) Водокористування й землекористування були тоді безстроковими й невідчужуваними правами трудящих, погодженими із принципами плановості й цільового призначення.

Не меншу роль відігравав Іригаційно-меліоративний фонд, який перебував у державній власності і становив собою систему іригаційно-меліоративних споруджень і пристроїв. Згідно зі ст. 12 Закону Таджикицької РСР «Про сільськогосподарське водокористування» (1944 р.) до цього фонду входили «... всі греблі, канали, інші штучні спорудження й пристрої для втримання, підйому, забору із джерел зрошення, транспортування й розподілу води при передачі її на зрошувані поля, а також для скидання відпрацьованих і відводу надлишкових вод для запобігання земельного фонду від заболочування й засмічення,

для запобігання берегів природних і штучних водотоків від розмиву, руйнування й затоплення, з усіма будинками, що перебувають на берегових охоронних смугах, допоміжними спорудженнями й пристроями, що обслуговують іригаційні системи», що було викладено в Декреті про землю від 26 жовтня 1917 р.

При всій докладності визначення терміна «іригаційно-меліоративний фонд» він страждав явними недоліками, що ускладнювало його застосування. Тому в Киргизькій РСР (1942 р.) цьому питанню було присвячено спеціальне «Положення про сільськогосподарське водокористування, охорону й розвиток іригаційно-меліоративного фонду по Киргизької РСР» (1942 р). Шляхом тлумачення іригаційно-меліоративного фонду радянський законодавець впритул підійшов до розуміння поняття «землі водного фонду» як окремої категорії земель, призначених для охорони й обслуговування водних об'єктів.

Слід підкреслити, що землі, покриті водою, й так звані обводнювальні до впровадження спеціальної категорії земель водного фонду належали до інших категорій. Відповідно до відомчих актів Наркомзему СРСР землі під водними об'єктами загального користування, а також береги, острови, значні намети ґрунтів

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

знаходились безпосередньо у складі єдиного державного земельного фонду. До прибережного землекористування входили утворені поступовим і тривалим шляхом незначні наміви ґрунтів. Затверджена Міністерством сільського господарства СРСР 23 лютого 1956 р. інструкція «Про порядок введення державного обліку земель і реєстрації земель» визнавала площі більших водойм (озер, водоймищ) землями запасу, але вони реєструвалися окремим рядком. Такий підхід може тепер викликати дорікання: землі запасу є вільними, а тодішній аналог земель водного фонду все-таки використовувався водним господарством. Згідно з п. 3 «Положення про землі, надані органам водного господарства для спеціальних потреб» до них належать площі, зайняті обводнювальними, зрощувальними, осушувальними каналами, водоймищами, смугами відводу й дамбами. До речі, вже тоді законодавець відзначав різницю між береговими смугами загального користування в природних водних об'єктах і смугами відводу спеціального користування каналів.

Прихильники відокремлення самостійної категорії «землі водного фонду» мотивували це тим, що правовий режим останньої є гарантією обмеження

довільних забудов і несанкціонованих робіт сусідніх користувачів. Він остаточно закріплював землі каналів, іригаційних водоймищ, водоприймачів, значні приводні смуги за водогосподарчим відомством [13, с. 41-46].

Зауважимо, що на приводних смугах не тільки створювались водогосподарчі спорудження, а й розміщувались наноси, вилучені з водних об'єктів, будувалися дренажні траншеї тощо. Для прокладки нових каналів важливо було мати незабудовані земельні смуги. Ще за радянської доби дослідники підкреслювали необхідність входження в землі водного фонду потенційно небезпечних для населення місцевостей. Зокрема, це стосується схвищ, ділянок каналів, які проходять у високих насипах або крутих косогорах, що перетинають просадні ґрунти. У часи самовільного освоєння незайнятих площ це було ще допустимо, але в давно обжитих місцях брак законодавчого закріплення земель водного фонду стало значним недоліком. Тому ще й сьогодні трапляються випадки, коли несумлінні користувачі вчиняють довільні й не завжди виправдані дії. Крім того, за згодою водогосподарчого відомства тимчасово непотрібні землі здавалися райвиконкомами під городи. Особливо це практикувалося в засушливій зоні, де мала місце недостача

придатної для городів землі.

Варто особливо наголосити на тому, що режим категорії «землі водного фонду» значною мірою був визначений технічними нормами і правилами, що мають нормативне значення. Наприклад, «Правила технічної експлуатації осушувальних систем» від 1 жовтня 1970 р. порушували широке коло питань експлуатації й облаштованості даних водогосподарчих комплексів [11] Передбачалось періодичне зачищення дна каналів і водоймищ, утворення валів із ґрунтів, витягнених у нагорних каналах. У розд. № 10 цих Правил («Експлуатація захисних валів (дамб)») ознаками несправного стану дамб резонно вважалися тріщини, зсуви, пазухи, ходи, вимоїни валів. Передбачалась облаштованість переїздів і з'їздів через вали, закріплення й засівання укосів і гребенів валів.

Уперше виділення земель водного фонду України як самостійної категорії було законодавчо закріплено в ст. 4 «Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік» від 13

грудня 1968 р. Потім аналогічне положення було визначено в Земельному кодексі Української РСР від 8 липня 1970 р., згідно з яким землями державного водного фонду визнавалися землі, зайняті водоймами (ріками, озерами, водосховищами, каналами, внутрішніми морями, територіальними водами та ін.), гідротехнічними й іншими водогосподарськими спорудами, а також землі, виділені під смуги відведення по берегах водойм, під зони охорони тощо.

Таким чином, безупинні зміни характеру відносин щодо правового режиму земель водного фонду, зумовлені його цільовим призначенням – використанням та охороною водних об'єктів, мали місце протягом історичного розвитку суспільства. Така динаміка викликала необхідність запровадження й розвитку нормативної регламентації цих суспільних відносин в окремих нормативних актах. Це слід вважати однією з причин виділення окремої категорії земель у сучасному праві України – земель водного фонду.

Список літератури: 1. Аксененко Г.А. Право государственной собственности на землю в СССР. – М.: Госюриздат, 1950. – С. 103. 2. Аннерс Э. История Европейского права. – М.: Наука, 1994. – С. 275-278. 3. Булгаков М.Б., Ялбулганов А.А. Природоохранные акты: от «Русской правды» до Петровских времён. – М., 1996. – С. 136-146. 4. Григорьев В.К. Единый государственный земельный фонд СССР // Вопросы колхозного и земельного права. – М.: АН СССР, 1951. – С. 149. 5. Земельное законодательство зарубежных стран / Под ред. Г.А. Аксёненко, Н.И. Краснова, Л.П. Фоминой. – М.: Наука, 1982. – С. 326-343. 6. Екологічне право: Особ. ч.: Підручник для студ. юрид. вузів і фак. / За ред. В.І. Андрейцева. – К.: Істина, 2001. – 327 с. 7. Екологічне право України: Підручник / За ред. А.П. Гетьмана

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

і М.В. Шульєи. – Х.: Право, 2009. – 327 с. **8.** История Европы: Учебник. – Т. 3 / Председатель редкол. *А.О. Чубарьян.* – М.: Наука, 1993. – С. 193. **9.** *Казанцев Н.Д.* Право колхозного землепользования. – К., 1950. – С. 122. **10.** *Новицкий И.Б.* Римское право: Учебник. – М.: Гуманит. знание, 1993. – С. 103-110. **11.** Правила технической эксплуатации осушительных систем. – М.: Колос, 1972. – 33 с. **12.** *Соколова А.К., Титова Н.И.* Землі як об'єкт правового регулювання // Право України. – 1998. – № 4. – С. 25-30. **13.** *Турубинер А.М.* Право государственной собственности на землю в Советском Союзе. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – С. 89, 90. **14.** *Шейнин Л.Б.* Правовой режим государственных ирригационных систем. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 41-46. **15.** Экологическое право: Учебник / Под ред. *А.Я. Сухарева, В.Д. Ермакова.* – М.: Ин-т междунар. права и экономики, Триада «ЛТД», 1997. – С. 305-308.

Надійшла до редакції 20.09.2009 р.

УДК 343.98:343.137.5

Н.В. Павлюк, *мол. наук. співробітник
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України, м. Харків*

ТИПОВІ ПОМИЛКИ В ПОКАЗАННЯХ НЕПОВНОЛІТНІХ: СУТНІСТЬ І ВИДИ

Для правильного вирішення справи в роботі слідства велику практичну значущість має своєчасне виявлення слідчим спотвореної інформації в показаннях допитуваних, особливо неповнолітніх, зокрема, їх помилок у щирих, добросовісних показаннях [16, с. 16].

Проблема перекручення істини в показаннях через добросовісну помилку досліджували чимало вчених [Див.: 2; 11; 12; 14; 18; 19]. Помилка – одна з форм ненавмисного викривлення дійсності, помилкове переконання, поняття, думки. Вона має місце завжди у випадку, якщо знання про той чи інший предмет, факт

або явище не відповідає їх дійсності, якщо її суб'єктивний образ розходиться з об'єктивним змістом [18, с. 302]. Н.Ш. Сафін вважає, що недостовірні свідчення, спотворюючі фактичні дані через добросовісну помилку, не мають умисного характеру [14, с.71]. Навіть у правдивих показаннях, пише А.О. Шуличенко, повідомлення можуть виявитись недостовірними або неповними головним чином з причин добросовісної помилки при сприйнятті події чи неповного її сприйняття, так званих нашарувань, що утворилися в процесі зберігання сприйнятого в пам'яті, забування, незнання того, яка повнота пові-